

НАДТОКА О.М.
(м. Київ)

ВПЛИВ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ФАКТОРУ НА ПРОЦЕСИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ

Цивілізаційний ракурс історичного розвитку є ще малодослідженим і в загальносвітовому контексті, й у рамках християнського соціокультурного простору. Залишається дискусійним питання – чи варто виділяти два цивілізаційних утворення: західно- та східнохристиянську цивілізацію, концептуально завершуючи соціокультурний і світоглядний поділ християнського світу в історичному контексті, й чи достатньо підстав для такої диференціації? Дослідники, які стояли біля витоків новітньої школи цивілізаціоністів, – О. Шпенглер та А. Дж. Тойнбі не представили чіткого бачення цієї проблеми¹. Перший стверджував, що можна лише очікувати на майбутнє оформлення російсько-східнохристиянської культури. Тойнбі з-поміж п'яти цивілізацій, які збереглися до нашого часу, виділив і російську, але ця проблема навіть термінологічно залишалася неоформленою й надалі перебувала на периферії зацікавлень західних дослідників-цивілізаціоністів². Учень А. Тойнбі – В. Мак-Ніл у ключовій праці “Піднесення Заходу” основну увагу приділив тим цивілізаціям, котрі переживали епохи соціокультурного переважання над іншими відповідними утвореннями. Східнохристиянська цивілізація не мала цього досвіду історичної переваги³.

Особливе призначення Росії, її місіонерську роль досліджували її філософи В. Соловйов та М. Бердяєв⁴, а згодом представники євразійської течії суспільної думки, але у цьому пошуку особливостей східнослов'янської історії не було місця Україні, котра залишалася історичним центром формування соціокультурного середовища в Східній Європі. У цьому відношенні актуальним є не стільки висвітлення місця її в європейському історичному контексті, як у більш доречному цивілізаційному вимірі, що має особливий евристичний потенціал із точки зору розкриття історіософії розвитку русько-української нації.

Розкриваючи методологічні аспекти підходу до теми, відзначимо, що, власне, цивілізацію ми трактуємо як надетнічне соціокультурне утворення, котре формується на основі релігійної й культурної спорідненості народів. Однозначно можна стверджувати, що християнство заклало ґрунт для формування окремої цивілізації в рамках нового етапу розвитку людства – появою вчення Ісуса Христа. Історія засвідчила два шляхи розвитку цього соціокультурного утворення – західно і східно-християнський. Вони відмінні своєю орієнтацією відповідно на римську й грецьку духовно-культурні традиції, поширенням та використанням різних сакральних мов – латинської, грецької й церковнослов'янської (останні дві у рамках східнохристиянської цивілізації), певними церковними догматами і канонами, відмінностями в антології собору святих, певними суспільно-політичними та світоглядними традиціями. Тим не менше варто підкреслити й усталити розуміння умовності поділу християнського світу на західно- і східно-християнську цивілізацію, оскільки у рамках останнього завжди будуть актуальними ідея екуменізму та єдності християн, а в суспільно-політичному вимірі – смислом

історичного розвитку його народів залишатиметься реалізація ідеї свободи, хоча й у різних національних інтерпретаціях.

Історичний розвиток українського народу засвідчив вагому роль цивілізаційного фактора в світогляді та суспільній діяльності русів-українців. Вочевидь це стало наслідком особливого геополітичного положення Русі-України на прикордонні християнського світу, у близькому сусідстві з ісламським і язичницьким Сходом. У цьому відношенні вітчизняна історія підтверджує давню істину про те, що політика є донькою історії, а остання – географії. Інша причина формування й усталення цивілізаційної ідентичності в суспільній свідомості народу полягала у здійсненні русами-українцями особливої місії – формування нового ідеологічного і релігійно-культурного простору в межах Східної Європи за часів становлення Київської Русі та його християнізації. У своєрідному вибуху суспільно-творчої діяльності на теренах Східної Європи в IX – X ст. вбачається результат історичної появи трьох відповідних факторів – воєнної енергії й організаційного начала з півночі, привнесених норманами, високої духовності та культури півдня, презентованих Візантією і грецькою церквою й утворення особливого соціокультурного простору в Подніпров'ї – полянського союзу племен, який і став центром формування Київської Русі та подальшого суспільно-політичного розвитку східнослов'янських земель. Нестор Літописець чітко відобразив культурні переваги полян з-поміж інших слов'янських племен, наголошуючи на високих етичних нормах відносин між їх представниками, певній цивілізованості з точки зору християнина. Навколишні ж племена – древляни, сіверяни, радимичі, в'ятичі, кривичі й інші – жили, за Нестором, подібно до звірів – вбивали один одного, їли все нечисте, не мали весільного обряду тощо. Літописець називав їх поганями, які не знали Закону Божого⁵. У цьому визначенні відмінностей у соціально-культурному розвитку слов'янських племен підкреслюється визнання за полянами культуртрегерської ролі в середовищі останніх, а набуття Києвом статусу політико-культурного і сакрального центру їх великої держави набуває додаткового історичного обґрунтування.

Постання нової держави, поступова християнізація південної та північної Русі символізувала важливий процес формування відповідної цивілізації, котра в період з кінця X – XI ст. переживала добу розквіту. Це знайшло відображення у формуванні відповідного культурно-релігійного простору включно з поширенням християнства грецького обряду і церковнослов'янської мови, успішного розвитку найбільших держав східнохристиянського світу – Візантії та Київської Русі.

Значення цивілізаційного фактора в світогляді русів-українців виразно проявилось й за наступних періодів вітчизняної історії. Релігійні інтереси українців, відданість православ'ю сформували світоглядне підґрунтя щодо збереження їх національної ідентичності, стали одним із вирішальних чинників початку визвольної війни проти Речі Посполитої та послужили фактором легітимізації повстання проти тогочасної влади. Козацькі літописи другої половини XVII – першої половини XVIII ст. яскраво подають цей аспект і однією з головних причин війни з Польщею визначають саме релігійні інтереси, необхідність збереження та захисту руської віри⁶, а відтак відповідно й народу.

Цивілізаційний дискурс позначився і на процесах українського націєтворення. Аналіз цього явища потребує звернення до самого тлумачення нації – традиційно дискусійного питання у рамках суспільствознавчих студій.

За нової історичної доби було сформовано два підходи до проблеми націєтворення в рамках двох національних філософських шкіл – французької та німецької. Французькі просвітителі-раціоналісти й німецькі мислителі ідеалістичної парадигми започаткували відповідно концепцію національної епохи і відповідної історії. Галльські просвітителі, схилившись перед безмежними можливостями людського розуму, прагнули запропонувати світові нову модель ідеального суспільства, важливою складовою котрого стала концепція політичної нації. Це утворення поставало з представників різних станів, об'єднаних інтересами суспільного творення на національно-політичному ґрунті. Цій концепції була притаманна хронологічна вузькість (утверджувався постулат, що нація зароджується та розвивається саме за нової історичної доби) й егалітарність. Як відзначав пізніше Наполеон Бонапарт, націю творять маси⁷.

Представники німецької ідеалістичної філософії розглядали останню як спільноту історичну, котра живе у різні епохи та реалізовує певний задум Творця. Відомо, що саме Г.-В.Ф. Гегель із геніальною простотою і переконливістю розв'язав ключове методологічне питання щодо можливості філософського осмислення історичного процесу. До нього вважалося, що філософськи можна осягати лише щось стале й незмінне, ідеальним виразом чого був Бог. Німецький філософ здійснив переворот в осмисленні історії, наголосивши, що сам світовий дух перебуває у русі та реалізовує себе в розмаїтій історії народів. Відповідно, й останню можна осмислювати філософськи⁸. Пізнання її у цьому ключі поставало як пізнання Божественного задуму, “планів” Творця щодо того чи іншого народу. Всесвітня історія, писав Гегель, є виразом божественного, абсолютного процесу духу в його вищих образах, тих ступенів, завдяки яким він здійснює свою істину, доходить до самосвідомості⁹.

Сакральність історичного процесу освячувала спільноти, котрі могли виявляти, демонструвати ідею провіденціалізму. Так, нація поставала як творіння не тільки або не стільки людини, як Всевишнього. В німецькій філософії процес націєтворення сприймався в більш масштабному історичному та сутнісному вимірі, свідченням чого стали концепції особливого духу народів, архетипів світогляду та нації як колективної особистості¹⁰. Життя націй, як писав К. Юнг, це – величезний стрімкий потік, що зовсім не контролюється людиною і знаходиться у руках Того, Хто завжди сильніший за людей¹¹.

З набуттям в Європі все більшого впливу раціоналістичної філософської традиції представники німецької суспільної думки залишались прихильними ідеї широкої історичної основи буття нації й, у цьому відношенні її сакральності. Це можна простежити не лише на прикладі одного із засновників школи глибинної психології К. Юнга, а і німецько-австрійських суспільних діячів початку ХХ ст. Відомий представник соціал-демократичної течії К. Каутський писав, що нація є історичною формацією, котра утворюється в різні епохи, під впливом неоднакових умов, набуває різноманітних історичних форм та знаходиться у постійному русі¹².

Діячі українського національного відродження ХІХ – початку ХХ ст., наслідуючи й власну традицію, коли термін “нація” використовувався представниками козацько-шляхетської еліти ще за часів Гетьманщини, і доробок німецької філософської школи, трактували націю як спільноту історичну, здебільшого не обмежуючись вузькими рамками кінця ХVІІІ – ХІХ ст. В сприйнятті одного з найбільш відомих представників українського руху та видатного

історика В. Антоновича нація ототожнювалася з народом, етносом. Учений писав, що остання – це група людей, рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, темпераментом. Це визначення було запропоноване істориком у 1888 р. За тогочасних обставин політичний аспект життєдіяльності національної спільноти не міг знайти чіткого відображення, хоча він враховувався В.Антоновичем. Дослідник підкреслював, що можна бачити вроджені й набуті національні відмінності – вироблені історією нації, її культурою та історичним вихованням. Солідаризуючись з іншими видатними істориками – М.Максимовичем та М.Костомаровим, В.Антонович розрізняв південноруську/русько-українську й північноруську/великоруську складові історичного процесу в Східній Європі, використовував відповідну диференційовану термінологію¹³.

Масштабна історико-ідеологічна схема розвитку української нації, виходячи із засадничої ідеї її окремішності та самодостатності, була запропонована М.Міхновським у відомому трактаті «Самостійна Україна» (1900). Цей суспільний діяч представив ідею дискретності розвитку української національної спільноти, виділяючи періоди злету і самостійного розвитку й так звані антракти в її історії, останній із котрих тривав, за визначенням Міхновського, з 1654 р., від часу політичної унії з Московським царством. Прикметним є те, що він пропонував шлях саме відродження, а не народження/створення нації за нових історичних умов та покладав особливу місію на нову українську інтелігенцію, вітчизняну еліту модерної епохи. Розвиток нації відомий політичний діяч подав крізь призму історії еліт, виділяючи так звані три формації інтелігенції. У праці «Самостійна Україна» наново після козацької доби було виділено елітарний контекст націєтворчого процесу, коли роль національної еліти визнається головною з точки зору реалізації суспільних ідеалів¹⁴.

Концептуальні підходи М.Міхновського до процесу націєтворення значно посприяли розвитку української державницької школи суспільної думки і націоналістичної ідеології. Висхідними моментами в формуванні цих течій були постулати древності й сакральності Русі-України, а також ідея відродження української нації. Водночас реалії суспільно-політичного розвитку кінця XIX – початку XX ст. засвідчували, що український народ лише формувал потенціал для самостійного розвитку на новому витку історії. Дуже показовим у зв'язку з цим є те, що видатний громадський діяч та мислитель І.Франко на початку XX ст. вперше у вітчизняній суспільній думці запропонував критерії визначення нації. Вона в його розумінні поставала як «суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй». Завдання української інтелігенції полягало, на думку мислителя, у витворенні з величезної етнічної маси українського народу такої спільноти, як нація¹⁵.

Погляд І.Франка на останню як спільноту особливої якості, як самодостатній культурний та політичний організм є, на нашу думку, надзвичайно важливим у розумінні сутності цього утворення. Сам смисл запровадження терміну «нація» поряд із більш поширеним «народ» полягає в тому, що перша має інші якісні характеристики, котрі можуть бути сукупно виражені в категоріях дієвості й самостійності. Розвиток української суспільної думки періоду національного відродження кінця XVIII – початку XX ст., вітчизняна історія загалом засвідчують, що нація є самостійною політичною і культурною спільнотою, для представників якої характерні високий рівень

громадянської самосвідомості. В структурному відношенні націєтворення передбачає формування національної еліти та розширення відповідного середовища на універсальній соціальній основі. Критерієм приналежності до нації стає визнання цінності національного інтересу й участь в її суспільнотворчій діяльності з різним ступенем залучення до цих процесів. У змістовному вимірі націєтворення постає виборенням і захистом політичної самостійності та культурної ідентичності. Національна свобода й самодостатність здобуваються і захищаються людьми, здатними боротися за останні, відповідальність й творчу дію, інакше – здатними виступати в ролі активного соціуму¹⁶. Відтак варто говорити не про егалітарну (масову) природу нації, а саме елітарну. Етнічні спільноти, які формуються під впливом універсальних релігій, стають націями за різних історичних обставин й епох. Тоді, коли народжують еліту, котра мислить і діє в інтересах національної спільноти у політичному, ідеологічному та культурному аспектах. Націєтворчі процеси середньовічної й нової доби різняться своїми масштабами і рівнем осмислення самими adeptами національного будівництва, але в їхній основі вбачається вияв тих самих світоглядних архетипів людини – образів отчої землі/батьківщини, великого роду та героя.

Націєтворчі процеси у середовищі русько-українського народу проходили дискретно й засвідчили досвід формування їх як широких суспільних об'єднань на православній релігійно-культурній основі, так і більш вузьких утворень переважно на відповідному етнічному ґрунті. В цьому зв'язку середньовічна доба постає епохою, коли руси-українці здійснювали своєрідний проект націєтворення під значним впливом цивілізаційного фактора – на релігійно-культурній основі християнізованої Київської Русі. Ця спроба виявилася невдалою, оскільки сама держава була штучним конструктором на синкретичній етнічній основі. Вже у XII ст. в міру усвідомлення регіональних/етнічних відмінностей північноруські удільні князівства у своїх стосунках із Києвом відмовилися від ідеї загальної єдності. Взяття та нищення цього міста північнорусами в 1169 р. можна сприймати як сумний кінець першої історичної спроби формування великої руської нації на цивілізаційному ґрунті східнослов'янських народів. У Київському літопису взяття міста представлено як покарання «за наші гріхи», коли «не було помилювання анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон... Запалений був навіть монастир Печерський поганими...»¹⁷.

Друга спроба здійснення проекту формування великої руської нації припала на модерну епоху вже в рамках історії Російської імперії. Українська еліта разом із російською працювала на його втілення, що уможливило саме постановлення імперії й її активний розвиток у XVIII – на початку XX ст. З боку української еліти означене співробітництво було не стільки національною зрадою, як реалізацією православної цивілізаційної ідентичності за нової історичної доби. Та й сама традиція вінчання на царство, як легітимізація влади через освячення з неба, прийшла на північ із Києва разом із регаліями Володимира Мономаха. Внесок української шляхти і козацької старшини в формування нової титульної держави східнохристиянського світу був співмірним із російським. Серед плеяди державних діячів, військових, представників духовенства та культурної еліти бачимо великих православних подвижників і просвітителів св. Димитрія Ростовського (Д.Туптала) й С.Яворського, ідеолога петровських реформ Ф.Прокоповича, стратега зовнішньої політики Катерини II, князя О.Безбородька, сановників та воєначальників із родин Кочубеїв,

Милорадовичів, Скоропадських, Родзянків і багатьох інших шляхетсько-козацьких спадкоємців. Великий українець М.Гоголь здійснив епохальний поворот у розвитку російської літератури, спрямувавши її від естетизму О.Пушкіна до філософського письменства Л.Толстого й Ф.Достоевського. Українські мислителі Г.Сковорода та П.Юркевич стали предтечами екзистенціалізму і релігійної філософії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Успіхи імперії мали й своє позитивне відображення на подальшому розвитку української нації. Було вирішено давню турецько-татарську проблему та здійснено вихід до Чорного моря, внаслідок колонізації Центральної Азії, Сибіру й Далекого Сходу поширено простір східно-християнської цивілізації й сформовано значні українські осередки у Казахстані, Сибіру і Приморському краї. Міграція запорозьких козаків на прикавказькі терени привела до формування кубанського козацтва та українського етнічного середовища на Кубані – так званого Малинового клину. Протягом ХІХ ст., незважаючи на поступове стирання національних особливостей, православна церква в Україні посилила свої суспільні позиції, відновивши традиційну боротьбу з католицьким прозелітизмом і польською соціально-культурною експансією на Правобережжі. В цьому відношенні нова спроба формування великої руської нації відіграла позитивну роль у контексті збереження східнохристиянської цивілізаційної ідентичності, котра є історично сформованим соціокультурним підґрунтям ідентичності національної – української.

Проте історія засвідчила, що проекти національного будівництва на синкретичному етнічному ґрунті приречені на поразку, а цивілізаційну й національну ідентичності варто сприймати як окремі рівні суспільного світогляду, котрі мають узгоджуватися, але не зливатися. Епілогом ідеї націєтворення в уніфікованому східнослов'янському форматі стала за новітньої доби історія Радянського Союзу, коли ідея загальноруської спільності використовувалась у секуляризованій версії та була своєрідним паразитуванням на культурній спадщині східнохристиянської цивілізації.

Спроби втілення в життя проектів націєтворення у рамках східнослов'янського соціокультурного простору засвідчили не лише значимість цивілізаційної ідентичності в світогляді українського народу і його еліти, а й великодержавні традиції суспільного творення як іманентну рису національної історії України. Сформований образ упослідженості українського народу можна сприймати як своєрідну світоглядну історіоморфозу, котра суперечить реаліям історичного процесу – ключовій ролі русів-українців у здійсненні першого великого проекту націєтворення в межах Київської Русі, участі у новій спробі формування великої руської нації за модерної доби та співтворенні Російської імперії й Радянського Союзу. При цьому значення Києва як колиски християнства і державності в Східній Європі, ідеологічний постулат щодо цього міста – нового Єрусалима – заклали ґрунт для формування ідеї сакральності східнослов'янського об'єднання на всю подальшу історію, й концепція Москви – третього Рима не змогла затьмарити історичну та духовну першість Києва, його значення як загальноруської святині. Ще меншою мірою до конкуренції з останнім в історико-цивілізаційному контексті був придатний Петербург – місто нової європейської історії й втілених артефактів російського західництва.

Чому поряд із більш органічними етнонаціональними проектами українці вдавалися до реалізації великих проектів націєтворення. Крім визначених

факторів особливого геополітичного положення на прикордонні цивілізації і перманентної зовнішньої загрози, значення цивілізаційної ідентичності внаслідок історичного втілення місіонерської ролі русів-українців на початку розвитку східнослов'янського соціуму, варто визначити ще один світоглядний чинник – особливе тлумачення та сприйняття свободи, цього сутнісного феномена історичного процесу.

Кожен європейський народ, котрий залишив вагомий внесок у скарбницю цивілізаційної й загальносвітової духовно-культурної спадщини, претендував на особливу роль в осягненні феномена свободи. Великий німецький філософ Г.В.Ф.Гегель, порівнюючи це сприйняття у більш широкому історичному контексті, писав: на Сході знали, що вільним є один (правитель), давні греки знали, що вільними є декотрі, а німці знають, що вільними є всі¹⁸. Так було сформовано ідею особливої місії німецького народу – розкритті феномена свободи як змісту і смислу історичного процесу. Інший народ, котрий представляє здобутки західнохристиянської цивілізації, – французи – претендують на роль творців сучасної демократії, як втілення свободи в політичній моделі розвитку суспільства. Їх переконують у цьому не лише гасла Великої французької революції, а й концепція поділу влад Ш.Л.Монтеск'є.

Українці традиційно широко тлумачили свободу радше в християнському ідеалістичному, аніж раціонально-правовому контексті, та усвідомлювали можливість особистого внутрішнього упокорення лише перед Всевишнім. Це свобода, котра обмежується духовними постулатами й у суспільному вираженні близька до анархізму. Зрештою, це вже не просто свобода, а воля. Подібне сприйняття свободи значно ускладнило національні консолідаційні процеси в українській історії та зумовлювало потребу у сакралізації націєтворення чи боротьби за відновлення державності.

Більш широкий, український контекст розуміння свободи послаблював авторитет світської влади, коли нація традиційно стикалася з проблемою збереження політичної єдності й протидії анархістським настроям. Ці вади суспільного життя були та є зворотною стороною української свободоловності. Тому в контексті державного будівництва вкрай важливо впроваджувати раціонально-правові принципи і механізми регулювання свободи й традиції міцної та дієвої влади. При цьому, якщо держава повинна відігравати роль інституційно-правової перепони деструктивним суспільним явищам і небезпечним настроям уседозволеності, то роль духовного противажеля цим процесам мають відігравати християнські морально-етичні цінності й православна церква як головний носій та захисник релігійних надбань народу. У зв'язку з цим бажане слідування принципу тісного співробітництва держави і православної церкви є не лише поверненням до давніх, перевірених часом традицій суспільного творення, а й концептуальною відповіддю нації на сучасні процеси денаціоналізації та руйнування релігійно-культурної ідентичності, важливим кроком на шляху узгодження цивілізаційного і національного дискурсів.

Надзвичайна роль цивілізаційного фактора в розвитку українського народу позначилася на шляху націєтворення. Останнє в східнослов'янського світу відбувалося за умов впливу кількох суспільних чинників цивілізаційного кореня:

поширення християнства відбувалося з одного політичного та культурно-релігійного осередку – Києва, котрий став сакральним центром християнської цивілізації у Східній Європі. Християнство, як універсальна релігія, набула не

лише етноутворюючого, а й націєтворчого потенціалу;

особливі геополітичні умови на прикордонні християнського, мусульманського та язичницького світів, постійна зовнішньополітична загроза сприяли формуванню традиції націєтворення на синкретичній, консолідованій етнічній основі в рамках східнослов'янського світу;

вагому світоглядну роль відігравали консолідуючі фактори спільної книжної мови – церковнослов'янської, котра стала сакральною як мова Руської церкви, а також формування собору загальнооруських святих;

об'єктивна потреба у сакралізації державотворення в умовах різноплемінного / поліетнічного складу східнослов'янського соціуму.

В історичному контексті вплив означених чинників призвів до утвердження дворівневої структури українського націєтворення, у рамках якої руси-українці втілювали в життя проекти формування великої руської нації й, власне, русько-української нації.

Протягом багатомісячної історії руси-українці неодноразово стояли на межі втрати національної ідентичності та ще частіше переживали політичні катастрофи й у ході боротьби з кочовиками, і внаслідок соціокультурного тиску з боку західних сусідів, а також у результаті антиукраїнської політики під час реалізації модерних версій формування великої руської нації. Ці катаклізми завжди завершувалися відновленням державотворчої традиції та націєтворення у найбільш органічному русько-українському етнонаціональному контексті, в рамках звичного для усвідомлення сучасних українців державотворчого ланцюга Галицько-Волинської держави, Запорозької Січі, української держави доби національної революції 1917–1920-х рр. і новітньої України. Тим не менше приклади націєтворення на синкретичній етнічній основі засвідчують, з одного боку, особливе значення цивілізаційної ідентичності у світогляді українського народу, а з іншого, – його надзвичайний соціокультурний потенціал, значення котрого виходить далеко за межі національної історії русів-українців.

¹ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Москва. 1998. – Т.1. – 663 с.

² Философская энциклопедия: В 4-х т. – М.: Издательство “Советская энциклопедия”, 1970. – Т. 4. – С. 517-519; С. 241.

³ Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. – К., 2002. – 1111 с.

⁴ Соловьев В. Россия и вселенская церковь. – Мінськ, 1999. – 1600 с.; Соловьев В. Русская идея. – Вухеллес, Б.г. – 32 с.; Бердяев Н.А. Судьба России: Опыт по психологии войны и национальности. Репринтное воспроизведение. – Москва, 1990. – 256 с.; Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – Москва, 1990. – 224 с.

⁵ Повесть минулих літ // Літопис Руський – К., 1989. – С. 8 – 10.

⁶ Величко С. Літопис. – К., 1991. – т. I. – С. 46; Летопись Гр. Грабянки. – К.: , 1854. – С. 24, 35 – 36.

⁷ Цит. за: *Донцов Д.* Хрестом і мечем. – Торонто, 1967. – С.134.

⁸ Див.: *Перов Ю.В., Сергеев К.А.* “Философия истории“ Гегеля: от субстанции к историчности // *Г.В.Ф. Гегель.* Лекции по истории философии. – Санкт-Петербург, 2000. – С.5–63.

⁹ *Гегель Г.В.Ф.* Философия истории // Философия истории: Антология. – Москва, 1995. – С.78.

¹⁰ *Гегель Г.В.Ф.* Философия истории. – Москва, Ленинград, 1935. – Т. 8. – С.71; *Потульницький В.А.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С.8.

¹¹ Цит. за: *Пасько І.Т., Пасько Я.І.* Громадянське суспільство і національна ідея (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси) // www.vesna.org.ua/txt/paskoja/grn/12html.

¹² *Каутський К.* О национальном вопросе в России. – Санкт-Петербург, 1906. – С.3.

¹³ *Антонович В.Б.* Три національні типи народні // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.90–101.

¹⁴ *Міхновський М.* Самостійна Україна. – Лондон, 1967. – С.14, 25–26.

¹⁵ *Франко І.* Одвертий лист до галицької української молодіжі // Українська суспільно-політична думка в XX ст. Документи і матеріали. – Б.м., 1983. – Т. I. – С.133.

¹⁶ В особистому вимірі свобода є не стільки дар, як важкий хрест для людини, оскільки її наявність передбачає встановлення самодисципліни та певного самообмеження. Подібне подвижництво недосяжне для всіх членів соціуму, й добровільне накладання вериг самодисципліни і контролю ніколи не сягне загальносуспільних масштабів. У цьому відношенні можна погодитися з думкою М. Бердяєва про те, що свобода за своєю природою є явищем аристократичним, а не демократичним.

¹⁷ Київський Літопис // Літопис Руський. – К., 1989. – С.295.

¹⁸ *Гегель Г.-В.Ф.* Философия истории. – Москва, Ленинград, 1935. – Т. 8. – С.98.